

OSMANLI TARİHİ BAKIMINDAN XVI. YÜZ YILDA PORTEKİZLİ TARİHÇİLER

Salih Özbaran

1517 yılında Mısır'ın fethinden önce bile Memlûk Sultanlığına yardım etmek suretiyle Kızıldeniz'de faaliyet göstermeğe başlayan Osmanlılar, Mısır'ın alınışından sonra bu faaliyetlerini arttırarak Kızıldeniz'de tamamen egemenlik kurmuşlardı; Kızıldeniz yolu üzerinde Portekizlilerin Aden'e yerleşmelerine engel oldukları gibi iki defa da Hindistan'a sefer etmişler ve böylece bu deniz üzerindeki ticaret yolu üzerinde ne derece kararlı olduklarını ispat etmişlerdir. Öte yandan 1534'de Bağdad'ı ve 1543'de da Basra'yı feth ederek diğer bir ticaret yolu üzerinde olan Basra körfezinde de tesirlerini göstermişlerdir. Böylece XV. ve XVI. keşif asırlarının denizci milleti Portekizlilerle bazen dostane ve çoğu zaman da hasmane olarak gelişen münasebetlerde bulunmuşlardır.

Yapılan Araştırmalar

Osmanlı İmparatorluğu güney siyaseti ve Osmanlı-Portekiz münasebetleri üzerine yapılan ilmi çalışmalar çok az ve yenidir. Bu meselelerle ilk defa uğraşan Bahriye Miralay Saffet Bey olmuştur. Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak yazdığı makaleler tek taraflı olmasına rağmen hala kıymeti haizdir¹. O, bu konuda Osmanlı tarihçilerinin çok az, bazen de hiç bilgi vermediklerine değinerek "O güzel kayıtlarımızı tutan ve saklıyan atalarımıza rahmet olsun eğer müverrih ve tarihçilerimizle kalsa idik ne tam birşey okuyabilir ne de doğruca birşey yazabilirdik... Avrupa kitaplarına bakmağa Portekiz tarihlerinde aramağa düştük....

¹ *Bahregn'de bir vak'a*, TOEM, Cüz 18 (İstanbul 1926), s. 1180-45 ve *Bir Osmanlı filozunun Sumatra seferi*, TOEM, Cüz 10-11 (1927), s. 605-614, 679-684.

diyor². Avrupa kitaplarından veya Portekiz tarihlerinden nasıl istifade ettiğini açıklamıyorsa da böyle bir açıklama da bulunması önemlidir. 1921 yılında M. Longworth Dames Portekiz eserlerinden de faydalanarak *'The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century'*³ yi yazmış ancak konuyu bir makaleye sığdıracak kadar özetlemiştir. Akabinde E. Denison Ross, selefinden de geniş olarak Arabistan ve Hindistan'da Portekiz faaliyetlerini (1517-1538) anlatırken bilhassa Selman Reis, Süleyman Paşa ve Hoca Sefer'e yer vermiştir⁴. Haklı olarak meselenin ancak büyük mesai sarfıyla ortaya çıkacağına işaret eden Denison Ross şöyle diyor: "Mr. Longworth'un makalesinden istifade ile yazılan bu notların sonunda daha ziyade Frenk ve Müslümanlar arasında çoğu zaman muharebe anlatan ve tam olmayan yazılar karşısında daha ne derece merak ve araştırmağa ihtiyaç olduğunu söylemek isterim"⁵. Burada kayda değer diğer araştırmacılarından birisi Fevzi Kurdoğlu diğeri ise H. Melzig'dir. Kurdoğlu tamamen Osmanlı belgelerine dayanarak bazı çalışmalar yapmış⁶ Melzig de ilk defa bazı Portekizce vesikalardan istifade edip bazılarını özetleyip Türkçe neşretmiştir⁷. Öte yandan bize kaynak kazandıran mesailerini yapan iki yabancının adlarını zikretmek gerekir. Bunlar, Portekiz arşivlerinde uzun zaman çalışıp XVI. asır Asyası ile ilgili belgeleri Almanca'ya özetleyen ve tercüme eden Alman tarihçisi Schurhammer⁸ ile yine XVI. yüzyıl güney Arabistanı ile ilgili iki Arapça yazma eseri -*Tārīkh al-Shihri*, *Tārīkh Shanbal*- kısmen İngilizceye çevirip neşr ederek Osmanlı Tarihine yepyeni bir mehzaz kazandıran Serjeant'dır⁹.

Osmanlı İmparatorluğunun güney siyasetini planlı olarak ilk

² *Bahreyn'de bir vak'a*, s. 1139.

³ *Journal of the Royal Asiatic Society*, January (1921), s. 1-28.

⁴ *The Portuguese in India*, JRAS (1922), s. 1-18.

⁵ Aynı eser, 18.

⁶ Mesela bk. *Selman Reis Layihası, Deniz Mecmuası*, 47 (1934) s. 67-73 ve *Belgrad'ın mahasaratı ve Hadım Süleyman Paşanın Mektapları*, Belleten 13 (Ankara 1940), s. 53-87.

⁷ *Büyük Türk Hindistan Kapılarında, Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşanın Hind Seferi*, İstanbul 1943.

⁸ G. Schurhammer, *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asien und Seiner Nachbarländer*, Leipzig 1932.

⁹ *Portuguese off the South Arabian Coast*, London 1963.

defa ele alan C. Orhonlu olmuştur. Çeşitli kaynak ve eserlerden istifade ile hazırladığı yazılar seleflerinininkinden farklı olup Kızıldeniz ticaret yolu ve önemi ile Osmanlıların Habeşistan siyasetine bilhassa dikkati çekmiştir¹⁰.

XVI. yüzyıl kronik ve arşiv kaynakları hayli zengin olan Portekiz'de de son zamanlarda bu konular üzerine bazı çalışmalar görmektediriz¹¹. Bunlar her ne kadar tek taraflı ve vesika neşrin-den ibaret kalıyorsa da bu meselelerle uğraşacak olanlara malzeme temini bakımından hayli önem taşır. Zira yabancı kaynaklara çok ihtiyaç vardır. Bu da bilhassa güney meselesinde Osmanlı tarihlerinde gerekli bilgi bulunmamasından doğmaktadır.

Portekizli Tarihçiler ve Osmanlı Tarihi Bakımından Önemi :

Gerek iktisâdî ve gerekse dinî sebeplerle küçücük ülkelerin yayılıp XV. ve XVI. asırların büyük bir deniz imparatorluğunu kuran Portekizliler bu keşif ve fetihlerini zengin kroniklerle süslemişlerdir. Bilhassa Hindistan, klasik çağ tarihçilerinin esas konusunu teşkil etmiştir¹². Bu arada da kaynakları üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı Türklerinden yeri geldiğinde bazen Turcos ve bazen de Rumes diye bahsetmişler ve Osmanlı tarihini bu kısmında araştırma yapanlar için kıymetli kaynak eserler bırakmışlardır. Bunlar João de Barros, Diogo do Couto, Fernao Lopes de Castanheda ve Gaspar Correa'dır.

Joao de Barros (1496-1570) :

Vizeu'da doğduğu zannedilen Barros XVI. yüzyıl Rönesans Portekiz'inin en meşhur tarihçisi ve dilde de örnek tutulan klasik Portekiz yazarıdır. İlk defa "*Chronica do Emparador Clarimendo*

¹⁰ XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar, *Tarih Dergisi*, 16 (İstanbul 1962), s. 1-24; *Osmanlıların Habeşistan Siyaseti, 1554-1560, Tarih Dergisi*, 20 (1965), s. 39-54 1553; *Bahreyn Seferine Aid Bir Rapor, Tarih Dergisi*, 22 (1967), s. 1-16.

¹¹ Mesela Luciano Robeiro'nun Süleyman Paşanın Hindistan Seferi ile ilgili seri olarak çıkardığı makaleler şunlardır : *O Primeiro Cerco de Diu, Studia* 1 (Lisboa 1958), s. 201-271; *Preambulos do Primeiro Cerco de Diu, Studia*, 10 (1962), s. 151-193; *Em Torno do Primeiro Cerco de Diu, Studia*, 18-14 (1964), s. 41-105 ve ayrıca Elaine Sanceau, *Uma Narrativa da Expedição Portuguesa de 1541 ao Mar Roxo, Studia*, 9 (1962), s. 199-234.

¹² Mesela bk. Ethel M. Pope, *India in Portuguese Literature*, Bastora 1937, s. 17 v.d.

1520" ile Kral Manuel'in dikkatini çekmiş ve akabinde de kral tarafından Portekiz milletinin Asya'da yaptığı keşif ve fetihlerin destanvâri bir tarihini yazmaya teşvik edilmiştir. 1522 de batı Afrika'da Guinea'ya gitmiş ve döndüğünde hazinedar ve 1533 de de Asya ve Afrika kolonileri üzerine "Casa da India e Mina" ya müdür tayin edilmiştir. Bu mevkide 30 yıl kalan Barros birçok vesika görmüş ve kısaca "Decadas da Asia" olarak basılan doğunun kara ve denizlerinde Portekiz keşif ve fetihleriyle ilgili tarihini yazmıştır. İlk cildi 1522 de ikineisi 1533 de basılmıştır. On yıl sonra üçüncü ve 1615 de de João Baptista Lavanha tarafından dördüncü cildi çıkarılmıştır¹³.

Eserini 1539 yılına kadar getiren Barros Memlûk Sultanlığı devrinde Kızıldenizde gösterilen faaliyetlere de yer verdikten sonra¹⁴ bilhassa Selman Reis üzerinde durmaktadır¹⁵. Bu arada Lopo Soares'in Cidde ve Aden seferleri¹⁶ ve aynı yılda Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi Kızıldeniz üzerindeki niyetleri ve Selman Reis'in bu defa Osmanlı İmparatorluğu adına faaliyetleri, Mustafa ve Hayrettin¹⁷ Beyler anlatılmaktadır¹⁸. Daha sonra Gucerat Hükümdarı Sultan Bahadır'ın¹⁹ yardım talebi²⁰ ve Hadım Süleyman Paşa'nın Diu Seferi²¹. Aynı zamanda 1531 de Mustafa Beyle Hin-

¹³ C. R. Boxer, *Three Historians of Portuguese Asia (Barros, Couto and Bocarro)*, Macau 1949, s. 8-12; Joaquim Verissimo Serrão, *Historia Breve de Historiografia Portuguesa*, Lisboa 1962, s. 94 v.d.

¹⁴ "Como o Soldado do Cairo fez uma armada para a India, depois que o Padre Frei Manoel tornou ao Cairo: edo que Mir Hócem (Emir Hüseyin) Capitão mor della passou te chegar a Dio" (Decada II, Livro II, s. 173 v.d.).

¹⁵ "... e o fundamento de huma Armada, que o Soldado tinha enviado por Raes Soleimão (Selman Reis kastediliyor) seu Capitão mor" (Dec. III, Liv. I, s. 23 v.d.).

¹⁶ *Aynı yer*, s. 33-70.

¹⁷ *Haidair'in* olarak geçmektedir.

¹⁸ "Da Armada que Selim Rey dos Turcos ordenou para nella ir Raes Soleimão a India contra os Portuguezes e do successo della" (Dec. IV, Liv. I, s. 44 v.d.).

¹⁹ *Badur* olarak geçmektedir (Dec. IV, Liv. IV, s. 61 v.d.).

²⁰ Dec. IV, Liv. VI, s. 61 v.d.

²¹ "Das cousas que houve para Soleimão Emperador dos Turcos mandar a India huma grande Armada contra os Portuguezes" (Dec. IV, Liv. X, s. 600) diye başlayan bu sefer Barros tarafından 120 sayfada tafsilatlı olarak anlatılmaktadır.

distan'a gidip orada Surat valisi olan ve Hüdavend ünvanını alan Hoca Sefer'in²² faaliyetleri üzerinde durulmaktadır²³.

Diogo do Couto (1542-1616) :

Barros'un eserini yine aynı isim altında devam ettirip XVII. yüzyıl başına kadar getiren Couto, Osmanlılar hakkında en geniş bilgi veren Portekiz tarihçisidir. Zira birçok Portekiz asilleri gibi üniversite öğrenimini bırakıp 14 yaşında asker olarak 1559 da Hindistan'a gelmiş orada ilk 10 yılını Portekiz deniz kuvvetlerinde geçirip birçok ülkeler görmüş ve bu arada gerek Kızıldeniz ve gerekse Basra Körfezinde Türkleri yakından tanımak imkânını bulmuştur. Askerlik hayatında muvaffak olup mükafat görmüş olan Couto, daha sonraları Goa'da 1595-1604 yıllarında "Chronista e Guarda-Mor de Torre do Tombo do Estado da India" ünvanıyla resmi tarihçi ve arşivist olarak bulunmuştur. Bu arada elinden pek çok resmi yazılar geçmiş ve komşu ülkelerden de devamlı haberdar olmuştur²⁴; ve sonrada meşhur Decadas'ın devamını yazmıştır. 1597 de yazıp Lizbon'a gönderdiği Decada IV. 1602 de çıkmış ve 1778 de Barros'un kilerie beraber "Da Asia" olarak 24 cilt halinde tekrar basılmıştır²⁵.

Çeşitli vesilelerle Osmanlı İmparatorluğundan bahseden Couto'nun bu kayıtlarını şu şekilde sıralayabiliriz : Hadım Süleyman Paşa ve seferi ile ilgili geniş bilgi²⁶, D. Estavao da Gama'nın Süveyş'e bir baskın teşebbüsü²⁷, Osmanlıların 1542 de Habeşistan da Zeyla hakimine yardımları ve Habeşistan da geçen olaylar²⁸, Hindistan'da Hoca Sefer'in faaliyetleri ve öldürülmesi²⁹, Osman-

²² Hoca Sefer, 'Coge Sofar' olarak geçmektedir (*Aynı eser*, s. 618).

²³ Burada Decadas'ın Lisboa 1778 baskısı kullanılmıştır.

²⁴ Mesela Habeşistan'da Papaz Belehlor da Silva kendisini devamlı olarak bu ülke ahvalinden haberdar ediyordu.

²⁵ Diogo do Couto'nun hayatı, tarihçiliği ve diğer eserleri ile ilgili olarak bk. Aubrey F. G. Bell, *Diogo do Couto*, Oxford U. P. 1924; Diogo do Couto, *Decadas*, Lisboa 1847 Cilt I de Antonio Baiao'nun 124 sayfalık girişi; Boxer, *Aynı eser*, s. 13-22; Serrão, *Aynı eser*, s. 109-112.

²⁶ Dec. V, Liv. I tamamen bununla ilgilidir.

²⁷ Dec. V, Liv. VII, s. 113 v.d.

²⁸ "De como el-Rei de Zella foi socorrido dos Turcos" (Dec. V, Liv. VIII, s. 220 v.d.).

²⁹ Dec. VII, Liv. I, tür. yer, Liv. II, tür. yer.

lılar'ın Basra'yı fethi (1546)³⁰, Aden üzerindeki Portekiz emelleri, Türkler'in faaliyetleri ve Aden'de Türk hakimiyeti³¹, Luiz Figueira'nın Kızıldeniz'e seferi (1550) ve Sefer Reis (Bey) ile karşılaşması ve başarısızlığı³², Osmanlıların 1550 de Katif'i almaları³³, Portekizliler'in mukabil faaliyetleri ve Kaptan Antão de Noronha'nın Katif³⁴ ve Basra³⁵ seferleri, Piri Reis ve seferi³⁶ Murad Reis'in seferi³⁷, Seydi Ali Reis'in seferi³⁸, diğer bir bir Türk kaptanı Sefer Reis'in Basra'da kalan gemileri almaya gönderilmesi ve faaliyeti³⁹, D. Alvaro da Silveira'nın 1556 da Basra'ya başarısız bir seferi⁴⁰, Habeşistan'da Osmanlı ve Portekiz faaliyetleri⁴¹, Osmanlıların 1559 da Bahreyn adasını muhasaraları ve bunun gayet geniş tasviri⁴², Portekizli Christavao Pereira'nin Musavva'ya bir seferi ve Türklerle mağlubiyeti (1560 ?)⁴³, Jorge de Moura Kızıldeniz bağazında, Osmanlıların Baroa'ya yardımı⁴⁴, Habeşistan'da Osmanlıların diğer faaliyetleri ve İshak Bey⁴⁵, Osmanlı

³⁰ "Do tempo em que os Turcos tomaram a cidade de Baçora" (Dec. VI, Liv. IV, s. 304 v.d.).

³¹ Dec. VI, Liv. VI, s. 1-48. Aden, 'Adem' olarak geçmektedir. Mesela bk. "De como D. Paio de Noronha se foi secretamente de Adem e os Turcos Enteram aquela cidade" (s. 30).

³² "Do que aconteceu a Luiz Figueira no Estreito do mar Roxo : e de como encontrou o Turco Cafar com as suas galeotas..." (Dec. VI, Liv. IX, s. 238-243).

³³ "De como os Turcos tomaram a fortaleza de Catifa" (s. 248 v.d.).

³⁴ "Do que aconteceu a D. Antao de Noronha na jornada de Catifa" (s. 325 v.d.).

³⁵ "De como D. Antao de Noronha foi ter a Baçora" (Aynı yer).

³⁶ "De como o Turco mandou huma Armada de vinte e cinco gales de que era General Pirêse (Piri Reis)..." (Dec. VI, Liv. X, s. 404-485).

³⁷ "De de como mandou moradobeç" (486 v.d.).

³⁸ "De como o Turco mandou outra Capitão chamado Alechslubeç (Seydi Ali Reis) por lhe levar as hales da Baçora" (s. 537-548).

³⁹ "De como o Turco mandou outro Capitão chamado Cafar, a buscar as gales que estaram em Baçora" (Dec. VII, Liv. I, s. 46 v.d.).

⁴⁰ Dec. VII, Liv. III, s. 203-207.

⁴¹ s. 85 v.d.

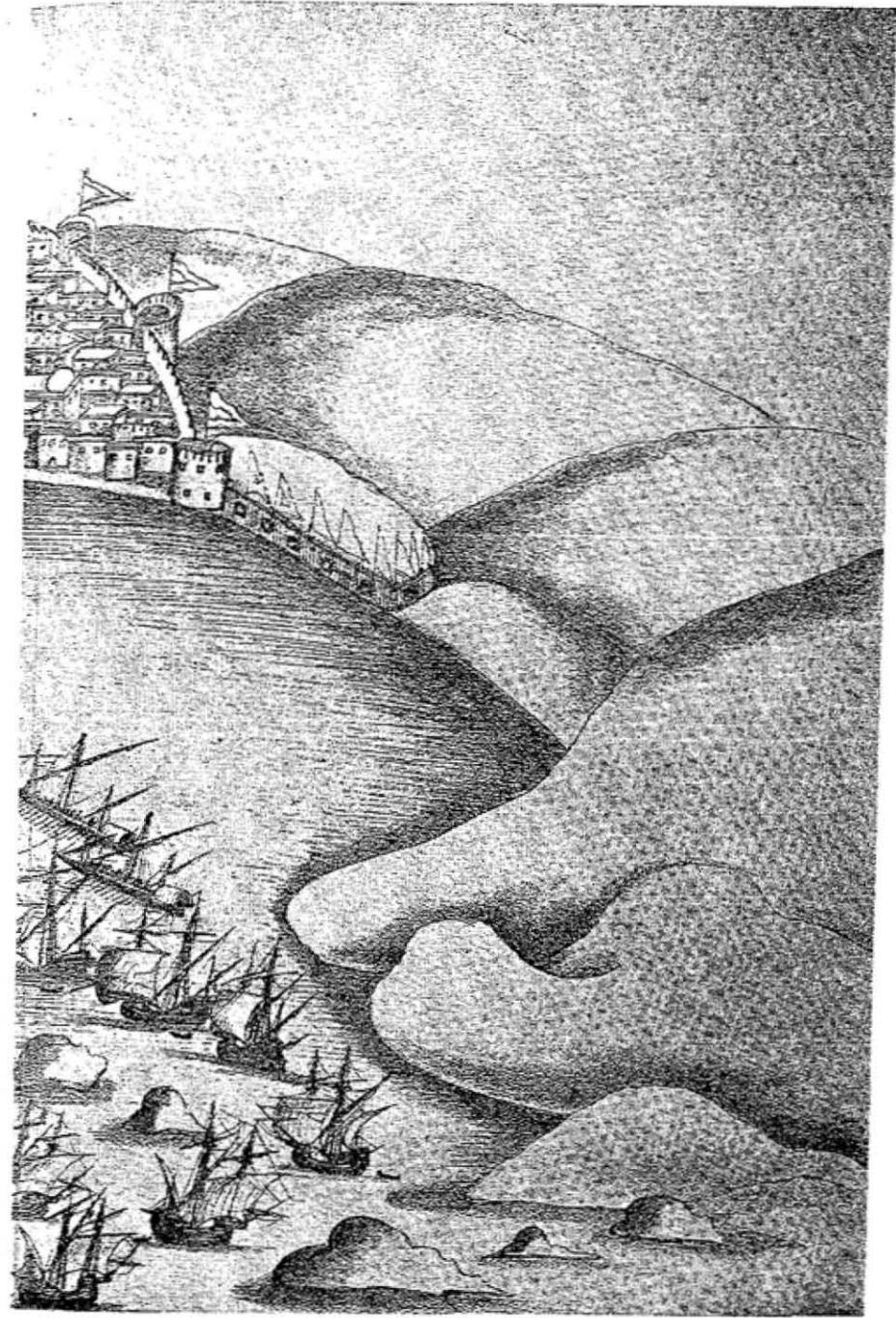
⁴² "De como os Turcos foram sobre a fortaleza de Baharem..." (s. 109-154).

⁴³ Musavva burada Macça olarak geçiyor (s. 223 v.d.).

⁴⁴ Dec. VII, Liv. X, s. 652-667.

⁴⁵ Capitão Isaac (s. 486-494).

Gaspar Correa'dan

Onaltıncı Yüzyıldan

ve Portekiz'lilerin karşılıklı sulh ve ticaret yolunu canlandırma teşebbüsleri ve Basra Beylerbeyisi Ali Paşa'nın faaliyetleri⁴⁵, bir Portekiz donanmasının 1566 da Cidde boğazına başarısız bir seferi⁴⁷, diğer bir sefer (1567)⁴⁸, Osmanlıların Maskat'a seferi ve Ali Bey⁴⁹, Osmanlı-İran münasebetleri⁵⁰, Açe donanmasında Türkler⁵¹, 1583 de Osmanlı-İran münasebetleri⁵², Ferhat Paşa'nın İran seferi⁵³, 1583 de Osmanlılara karşı Portekiz-İran ittifak teşebbüsü⁵⁴, Tebriz'de Osmanlı faaliyetleri⁵⁵.

Görüldüğü üzere siyasi ve askeri faaliyetleri yazarken Osmanlı-İran meselesine kadar uzanan Couto'nun bu eseri elimizde değerli bir kaynaktır. Aynı zamanda coğrafi açıklamalarıyla da mahalli tarih için çok faydalı olmaktadır.

Fernao Lopez de Castanheda (1500-1559) :

Portekiz Hindistan'ının tarihini ilk defa kaleme alan Portekizli tarihçidir. 1528 de babasıyla beraber Hindistan'a gitmiş ve orada 20 yıl kalmış olan Castanheda bazı olaylara bizzat şahit olmuştur⁵⁶. Hindistan'daki Portekiz keşif ve fetihlerini muhtevi eseri "*Historia do Descobrimto e Conquista da India pelos Portugueses*" olup on kitap halinde yazmış ve bunu ancak ilk yedisi 1551-1554 arasında ve sekizincisi 1561 de basılmıştır⁵⁷. Eser 1498-1538 yıllarını kapsamaktadır. Bilhassa Süleyman Paşanın 1535 Diu se-

⁴⁶ "Antonio Teixeira com recado ao Grao Turco e vai com a resposta ao Reyno" (Dec. VIII, s. 43-46).

⁴⁷ s. 68-78.

⁴⁸ s. 102-103.

⁴⁹ Mir Alebec olarak geçiyor (Dec. X, s. 84-89).

⁵⁰ s. 260-270.

⁵¹ "De como os Turcos que hlam na Armada do Achem..." (s. 277 v.d.).

⁵² "De como sabendo o Turco da ida do xá (Şah) ao Cohoracona (Horasan) mandou proseguir na empresa da Persia..." (s. 382-417).

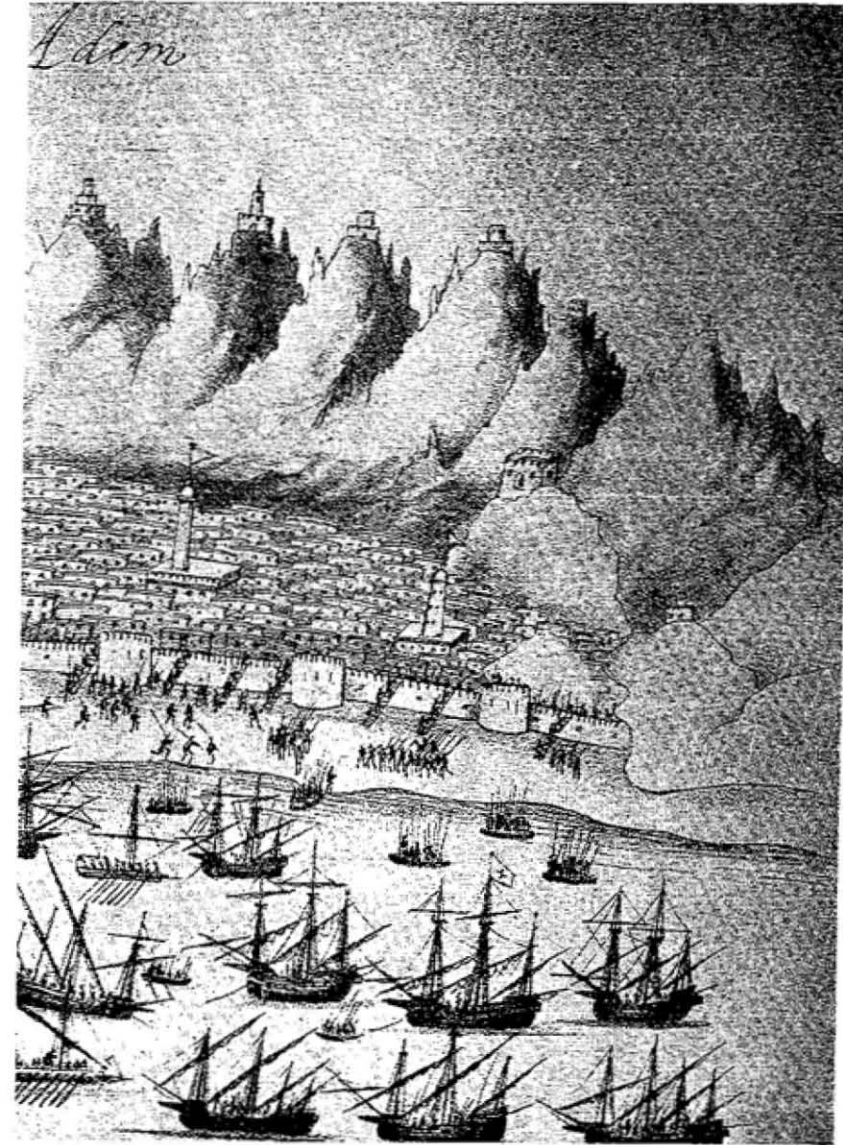
⁵³ "De como o Turco mandou Ferat Baxá a praver os Fortes que tinha nos Estados da Persia" (s. 486-492).

⁵⁴ "Da Embaixada que o viso-Rey mandou ao Oxa pelo Padre Fr. Simao de Moraes" (s. 514-520).

⁵⁵ "De como o Turco mandou fazer huma Forte Sobre a Cidade de Tabriz e das cousas que alli succederam entre os Turcos e Persas" (Dec. X, Liv. VI, 72-98).

⁵⁶ Serão, Aynı eser, 100-104.

⁵⁷ Burada kullandığımız Lisbon 1838 baskısıdır.

feri tafsilatlı olarak anlatılmaktadır. Gücerat Hükümdarının yardım talebi, Süleyman Paşanın sefer hazırlıkları, Hindistan seferi ve neticeleri⁵⁸.

Gaspar Corres (1495-1561) :

XVI. yüzyılın ilk yarısında Portekizlilerin Hindistandaki faaliyetlerini yazan diğer bir tarihçi de Gaspar Correa'dır. "*Lendas da Índia*" adlı tarihi 1858-1866 yıllarında Lizbon'da dört cilt olarak basılmıştır. Ancak bu tarihlerden evvel kıfayetsiz ve çok basit diye üzerinde durulmamıştır. Uzun müddet Hindistan'da kalan Correa'nın eseri 1497-1550 yıllarını ihtiva etmekte ve dördüncü cilt sonunda bir indeks bulunmaktadır⁵⁹. Bu indeksten de anlaşılabacağı üzere birçok vesilelerle Türklerden bahseden Correa 1517 Mısır fethinden önce Mısır'dan bahsederken akimine "O Turco" demektedir. Portekizlilerin Kızıldeniz seferi, Seiman Reis'in faaliyetleri⁶⁰, Hoca Seferi⁶¹, Süleyman Paşa'nın Seferi⁶² Osmanlıların Basra'ya hakim oluşları⁶³ ve 1548 de Aden'deki olaylar⁶⁴ üzerinde bilhassa durulmuştur.

Gayet basit olarak Portekiz kroniklerini ve muhteviyatını vermeye çalıştığımız bu yazı bundan sonra bu konular üzerinde yapılacak araştırmalara bir giriş durumundadır. Diğer taraftan Osmanlı toprakları üzerinden geçip seyahatname yazmış veya rapor bırakmış seyyahlar ve XVI. asır Osmanlı tarihi bakımından hayli zengin Portekiz arşivlerindeki belgeler üzerinde de durmak suretiyle Osmanlı Portekiz meselesini, çoğu zaman meçhulümüz olan Osmanlı Güney siyasetini ortaya çıkarmak emelimiz olacaktır.

⁵⁸ "*De como ei-Rey Cábaya madou pedir socorro ao Turco* (Liv. VIII, s. 237 v.d.); *De como ho Governador soube que ya hua armada de Turcos ao India*" (s. 398 v.d.); "*De como ho embaixador delrey de Cábaya chegou a Constantinopla*" (s. 434); "*De como o Turco deu a capitania moor da armada que madava ao India a coleymão baxaa rey da Cayro*" (s. 436 v.d.).

⁵⁹ Gaspar Correa'nın hayatı ve eseri için bk. Aubrey F. G. Bell, *Gaspar Correa*, Oxford U. P. 1924; *Satrão*, *Agni eser*, s. 104-101.

⁶⁰ "*Como o gouernador chegou a Jada e entrou na porto com toda armada*" (vol. II, s. 484 v.d.).

⁶¹ Vol. III, s. 843 v.d.

⁶² Vol. IV, s. 1-88.

⁶³ "...que Rumes (Hala Osmanlılardan bazen Rum olarak bahsediliyor) veirão por terra, e tomarão Baçora..." (IV, 524-525).

⁶⁴ s. 650 v.d.